

הרב יואל פרידמן

מצוות שמיטת כספים למהדרין

הקדמה

כבר כמה שמיטות יוצא אל הפועל המיזם של 'נדיבי ארץ' לקיים את מצוות שמיטת כספים למהדרין, ולא להסתפק בכתיבת הפרוזבול לבדה. מוצע שיחד עם כתיבת הפרוזבול, האדם ילווה סכום כסף מסוים על מנת שהשביעית תשמט אותו, ולאחר מכן הכסף ייתרם לצדקה ע"י הלווה. אחד הראשונים שהציע לקיים את מצוות שמיטת כספים למהדרין היה ה'בן איש חי', ולפי הצעתו נוסף על כתיבת הפרוזבול אדם ילווה לחברו כסף בצורה אקטיבית על מנת שההלוואה הזו תישמט, ועל ידי כך יקיים מצוות שמיטת כספים:

והנה יש מתחסדים אחר שכותבין הפרוזבול מלווה לחברו סך מה עשרה גרוש או פחות או יותר ועל זה הסך לא יחול הפרוזבול כיון שהלווהו אחר זמן הפרוזבול ואז אחר ראש השנה כשיביא לו חברו המעות לפרעו יאמר לו: 'משמט אני', ולא יקבלם ממנו. ויאכל הלווה ולחדי במעות אלו והמלווה לחדי במצות שמטת כספים שקיים אותה בפועל ותהילות לא-ל יתברך הנהגתי מצווה זו פה עירנו בגדאד... אשריהם ישראל אוהבי מצוות השם ועושים אותם בשמחה.

והנה הרב משה שטרנבוך (תשובות והנהגות ו' ס' רפ) כתב בתשובה שהוא מפקפק בחשיבות מצוות 'שמיטת כספים למהדרין', וזו לשונו:

ולענ"ד תלוי הדבר במחלוקת בגדר מצות שמיטת כספים בזה"ז, שלרוב ראשונים שמיטת כספים מפקיעה את החוב מעצמו [אפקעתא דמלכא] ואם גובה אותו הוא גזלן, אבל שיטת היראים שכל זמן שלא השמיטו המלווה, חייב הלווה לפרוע... ונראה, דרך לדעת אותם פוסקים הסוברים שהחוב קיים אלא שמצוה על הגברא לשמטו, בזה אם הלווה בלא לעשות פרוזבול, קיים מצות שמיטת כספים. אבל לדעת הפוסקים הסוברים שאפילו בזה"ז הופקע החוב מאליו, הרי לשיטתם אין בדין שמיטת כספים קיום מצוה בפועל של הגברא (שהרי מעצמו הושמט החוב בלא מעשה הגברא, וכשאינו גובה את חובו אינו אלא ששמר דין התורה, והרי הוא כנמנע ממאכלות אסורות ומגזל וכיו"ב שאין בזה קיום מצוה בפועל)...

א. שיטת ה'יראים'

לפני הבאת שיטתו הייחודית של בעל ה'יראים', יש לציין שמחבר הספר הוא ר' אליעזר ממין (להלן רא"מ), תלמיד רבנו תם. ספר היראים התפרסם במשך דורות בזכותו של ר'

1. בן איש חי, שנה א' פ' כי תבוא.

בנימין ב"ר אברהם הרופא,² שכתב קיצור לס' היראים, אך גם ערך בו שינויים ולפעמים אף הוסיף קטעים משל עצמו, כפי שנידון להלן. את הספר המקורי של הרא"מ הוציא לאור הרב אברהם אבא שיף, מחבר הפירוש 'תועפות ראם', שהתבסס על כ"י פריס 1309.³ וזו לשון 'היראים':

וחוב שער עליו שביעית אינו רשאי לזה לעכבו אלא על פי מלוה שכל זמן שלא השמיטו מלוה חייב לפרוע אלא לזה יזמין מלוה לדין שישמיט לו חובו כאשר צוה היוצר וב"ד יחייבו למלוה לומר משמיט אני כאשר צוה חכמים כדתן בסוף שביעית ומייתן לה בהשולח [לז ע"ב] המחזיר חוב לחבירו בשביעית צריך שיאמר משמיט אני ואם אמר אעפ"כ יקבל ממנו שנאמר וזה דבר השמיטה. ואם אינו רוצה המלוה לומר משמיט אני יכפוהו ב"ד, כדנציא בכתובות בהכותב [פו ע"א] על פריעת בע"ח מצוה שהיא אי לא בעי למיעבד מצוה מאי א"ל תניא בד"א במצות לא תעשה אבל במצות עשה כגון שאמרו לו עשה סוכה ולולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו.

לדעת ר' אליעזר ממין החוב אינו בטל מאליו בסוף השמיטה, אין הוא פוקע מאליו ואין הוא אפקעתא דמלכא. ראייתו של ה'יראים' היא מן המשנה (שביעית פ"י מ"ח-מ"ט): 'המחזיר חוב בשביעית יאמר לו משמט אני אמר לו אף על פי כן יקבל ממנו...' - משמע שבסוף השמיטה יש חוב שלגביו אומר המלווה 'משמט אני', ומכוח אמירתו פוקע החוב. אילו החוב היה בטל מאליו מכוח אפקעתא דמלכא, מדוע צריך המלווה לומר 'משמט אני'? כמו כן במשנה שלאחר מכן נאמר: 'המחזיר חוב בשביעית רוח חכמים נוחה ממנו', וקשה, מדוע כשהלווה מחזיר החוב, 'רוח חכמים נוחה הימנו', הרי אין חוב, כי פקע לפני כן מאליו! לפי דעת 'היראים', ברור שהמצווה שנאמרה בתורה (דברים טו, ב): 'וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו' היא כפשוטה, וצריך המלווה להשמיט ולמחול על החוב, ומכוח אמירתו בטל החוב. אך כל זמן שהמלווה לא אמר 'משמט אני', החוב קיים, וחלה עליו החובה לבטל אותו, ואם לא יעשה כן יכפו אותו בית דין כבכל מצוות עשה ש'מכין אותו עד שתצא נפשו'.⁴

רבנו מנחם מריקנטי⁵ מביא את שיטת הרא"מ, אך הוא מקשה עליו מן הגמרא במסכת מכות,⁶ שאם עדים העידו שפלוגי הלווה כסף לחברו לתקופה של שלושים יום והעדים הוזמו, ולמעשה הוא הלווה לעשר שנים - אומדים את ההפסד שנגרם מההפרש בין הלוואה לעשר שנים לבין הלוואה לשלושים יום. ועל כך מקשה הגמרא, שאם השביעית משמטת הלוואה לעשר שנים, נמצא שהוא גרם לו הפסד של כל הלוואה, והיא מיישבת

2. אחיו של בעל שיבלי הלקט.

3. מעניין הוא שהקטע הרלוונטי לענייננו אינו מצוי בכה"י במקומו. בעמ' 206 לכה"י כתוב בצידו של הגיליון: 'חסר כאן תולדה להשמטת כספי' וכתובה בסוף הספר, ואכן הקטע דידן מובא בעמ' 529 (בדף 298 של הכ"י). נוסף על כך מתברר שאת הקטע הנ"ל כתב סופר אחר שתיקן את כה"י (ובעניין זה ר' בתזה של דניאל וולטמן, 'עיונים בספר יראים: נוסח ותוכן', עמ' 26). ואומנם חששתי שזוהי תוספת שכלל אינה מאת ר' אליעזר ממין, עד שראיתי שהקטע דידן מובא ככתבו וכלשונו על ידי ר' יצחק מוינה, בעל האור זרוע ד, ע"ז סי' קח, שהיה ידוע בדיקנותו בהבאת מקורותיו.

4. כתובות פו ע"ב.

5. פסקי ריקנטי סי' שנג.

6. מכות ג ע"א.

שמדובר במלווה על המשכון וכדו', שאין השביעית משמטת. מכאן מוכיח ר' מנחם מריקנטי שהחוב פוקע בשמיטה גם בלא שהמלווה אמר 'משמט אני'. ובסוף דבריו כתב: 'ובמקצת נוסחאות מספר יראים כתוב כי לבסוף חזר בו אלא השמיטה היא מחילה גמורה', אך לא מצאנו לעובדה זו עדות נוספת.⁷ ואומנם מצאנו בגמרא בבא מציעא שהשביעית והיובל הם אפקעתא דמלכא בהקשר לחובת הפקר הפירות⁸ וכן בהקשר להחזרת קרקעות לבעליהן ביובל.⁹ ולדעת הרא"מ יש לומר שרואים במשנה שלגבי שמיטת כספים אין אפקעתא דמלכא,¹⁰ ולכן צריך המלווה לומר 'משמט אני'.

1. שיטת בעל 'ספר יראים הקצר'

ר' בנימין ב"ר אברהם הרופא הוסיף קטע נוסף ב'ספר יראים הקצר':
ונו"ל דשמטה דקרא אינו מחילה אלא צוה הקב"ה שישמט פירוש יניח ולא יתבענו עד שיתן לו מעצמו דכתיב שמוט ולא יגוש שכל שמיטה הכתוב בקרא הנחה ולא מחילה דכתיב והשביעית תשמטנה ונטשתה פי תניח **הילכך** הלואה לעולם מוטלת על הלווה שלא יעכב על זה חובו לעולם בתיבתו לאוצרו ואם עשה כן הוה ליה ליה רשע והא דתנן כשהוא נותן לו אל יאמר לו בחובי אני נותן לך אלא במתנה אני נותן לך דמשמע דאין החוב מוטל עליו שהרי אינו רשאי לומר בחובי אני נותן דכי אמר בחובי משמע על ידי נגישה נותן ותיקון לשון דיבור הוא שתיקנו לומר במתנה שיהא הדבר ניכר ונראה שלא על ידי נגישה נותן לו ונראה לי שוב שזה אינו דאמרין בתחילת מכות מעידין אנו על פלו' שחייב לחבירו מאתים זוז ליתנה מיד והוא אמר עד עשר שנים אם שמיטה משמטת הלואה עשר שנים דכולהו בעי לשלומי אלא שמוט לאו מחילה הוא ותו לא מיד.

לדעת ר' בנימין חובת המלווה אינה חובה חד-פעמית של הגברא לבטל את החוב, אלא חובה מתמשכת להניח ולא לדרוש את פירעונו. לדעתו 'שמוט' פירושו להניח, והוא הצד השני של המטבע של איסור הנגישה. ולכאורה נשאלת השאלה: מדוע נד ר' בנימין מפירושו המקורי של הרא"מ? ונראה שמחד גיסא מקבל ר' בנימין את קביעתו של הרא"מ שאם צריך המלווה לומר 'משמט אני' - משמע שהחוב אינו פוקע מאליו, אך מאידך גיסא מן המשנה נראה שחובת האמירה תלויה בהגעתו של הלווה 'המחזיר חוב בשביעית יאמר לו משמט' - ומדוע לא יאמר לו כן מלכתחילה? לכן הוא מסביר שהאמירה 'משמט אני' אינה מפקיעה את המלווה, אלא משמעותה שהוא מניח לחוב, ואין ברצונו לעת עתה לגבות אותו. ר' בנימין מחדש עוד חידוש - לא רק המלווה מחויב

7. ור' עוד מהרשד"ם, חו"מ סי' סא, ואורים ותומים, סי' סז ס"ק כה, שמשמע מדבריהם שמיטת כספים היא חובת גברא, שכן הם תמהים מדוע יתומים צריכים פרוזבול, הרי הם אינם מחויבים במצוות, וקטן האוכל נבלות - אין ב"ד מצווים להפרישו.

8. בבא מציעא לט ע"א, קו ע"א; ואומנם נחלקו בכך המב"ט והבית יוסף, אך אכמ"ל בביאור מחלוקתם.

9. שם קט ע"א.

10. וקצת צ"ע מדברי הגמרא (גיטין לו ע"ב) שמן הפסוק שעוסק במצוות עשה של שמיטת כספים 'וזה דבר השמיטה שמוט', למדו חז"ל שבשתי שמיטות הכתוב מדבר - אחת קרקע ואחת כספים. ואעפ"כ יש לומר שלא לכל דבר הוקשה שמיטת קרקע לכספים, ולדוגמה שמיטת קרקע היא חובת הקרקע ונוהגת רק בא"י, ואילו שמיטת כספים היא חובת הגוף ונוהגת גם בחו"ל.

במצווה, אלא גם הלווה שותף, כי עליו מוטלת החובה לומר 'אף על פי כן' ולהחזיר את החוב, עד כדי כך שאם נמנע מהחזרת החוב נקרא רשע: הילכך הלווה לעולם מוטלת על הלווה שלא יעכב על זה חובו לעולם בתיבתו לאוצרו ואם עשה כן הוה ליה לזה רשע.

ר' בנימין אומנם מתקשה בדברי חכמים שהלווה אינו רשאי לומר 'בחובי אני נותן',¹¹ והרי לדעתו אכן את חובו הוא נותן! והוא מנסה להשיב שיש באמירה זו משום איסור נגישה. אלא שדבריו צ"ע, כי איסור הנגישה מוטל על המלווה ולא הלווה, ויתרה מזאת חכמים אמרו רק שהמחזיר חוב בשביעית 'רוח חכמים נוחה הימנו', ולא שהמסרב לעשות כן נקרא רשע. עכ"פ ברור שר' אליעזר ממין לא סבר כן אלא הגדיר שחובת הגברא שמוטלת על המלווה היא לבטל ולמחול על החוב. לדברי ר' בנימין, ש'שמוט' אין משמעותו למחול ולשטם בצורה אקטיבית את החוב, נשמטת גם הראייה עליה התבסס ר' אליעזר ממין מן המשנה 'המחזיר חוב בשביעית יאמר משמט אני', ובאמת אין הוא מחויב לומר 'משמט אני'. לכן נראה שאין כאן תוספת של ר' בנימין אלא השגה על שיטת ה'ראים', ואכן כך נהג ר' בנימין פעמים רבות בס' היראים הקצר - מחד גיסא לקצר את הספר, ומאידך גיסא להשיג ולהקשות על המחבר.¹²

ב. שיטת בעל 'התרומות'

רבנו שמואל בן יצחק הסרדי, בעל 'התרומות', מאריך בדיון אם חובת השמיטה בזמן הזה היא מדרבנן או מנהג חסידות בלבד, והוא מציין שבמקום מגוריו (פרובנס) לא נהגו לקיים מצוות שמירת כספים, ואף לא נהגו לכתוב פרוזבול. בהמשך לכך הוא כותב (ס' התרומות שער מה אות ד):

עוד יש מי שאומר שמאחר שאין ראייה להשמטת כספים שנוהג בזמן הזה בחוצה לארץ אלא ממעשה דאבא בר מרתא דהוא אבא בר מניומי, אין לנו ללמוד הלכה למעשה אלא כיוצא בו, ואנו רואים שאבא בר מרתא לא היה בדעתו ליכנס לפנים משורת הדין, שהרי לא אמר אף על פי כן אלא בתחבולה שהיא כערמה, ואנן תנן המחזיר חוב לשביעית רוח חכמים נוחה הימנו, ובודאי בדא"ל אעפ"כ קא מיירי, הנה לא רצה לעשות נחת רוח לחכמים, ועם כל זה לא פטר עצמו מתחלה שלא להחזיר (על) המעות עד שהחזיר ואמר לו רבה משמט אני. למדנו מזה שכן ראוי לכל אדם לעשות שלא יפטר עצמו [ועד] שיחזיר החוב ויאמר לו המלוה משמט אני ואין לו לעכב מלהחזיר עד שישמע מפי חבירו משמט אני... וא"ת א"ה על מה תנן המחזיר חוב לחבירו בשביעית דמשמע חזרה בדיעבד אבל אינו זקוק בתחלה להחזיר, יש לנו להשיב, משנתינו לא נשנית אלא בארץ ישראל אז בזמן שהיתה שביעית נוהגת דבר תורה, אבל בזמן הזה ובחוצה לארץ לא נלמוד אלא ממעשה דאבא בר מרתא שהוא דומה יפה לנדון שלפנינו.

11. גיטין לז ע"ב.

12. ר' שמחה עמנואל, 'פסקי ר' מנחם מריקנטי', שנתון המשפט העברי כה (תשס"ח), עמ' 143 הערה 13, ושם הערה 14, מובאות כמה דוגמאות בהן ר' בנימין משיג בס' יראים הקצר על ר' אליעזר ממין ועל ר' בנימין ב"ר אברהם הרופא; ר' עוד מבוא לשבלי הלקט, מהד' מירסקי, עמ' 36-40.

הגמרא (גיטין לז"ב) מספרת על אבא בר מרתא שלווה כסף מרבה, ובא אליו במוצאי שביעית להחזיר לו החוב. כשרבה אמר לו 'משמט אני', הלך לו אבא בר מרתא. לאחר שראה אב"י שרבה הצטער, הוא רדף אחרי אבא בר מרתא ושאל אותו לפרטי המעשה, ולבסוף שכנע אותו שיאמר 'אף על פי כן'. בעל 'התרומות' מציין שאומנם לשון המשנה 'המחזיר חוב... צריך שיאמר...' - המדובר בדיעבד - אם הלווה מחזיר, כי אז צריך המלווה לומר 'משמט אני', אך אם הוא לא החזיר - החוב פוקע, כי שמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא. ואולם כל האמור הוא רק בארץ ישראל, שבה חיוב שמיטת כספים הוא מדאורייתא, אך כאשר החיוב אינו אלא מדרבנן כדוגמת הלוואתו של אבא בר מרתא, כל זמן שלא אמר המלווה 'משמט אני' - החוב אינו פוקע. לפי זה מובן מדוע אבא בר מרתא, שלא רצה לעשות לפנים משורת הדין ולומר 'אעפ"י כן', בכל אופן בא לרבה להחזיר את החוב. ולכאורה יכול היה שלא להחזיר והחוב היה פוקע מעצמו, אלא על כורחך שבחול"ל אין החוב פוקע מעצמו, אלא רק לאחר אמירת 'משמט אני'.

למדנו מדבריו ששיטת ר' שמואל הסרדי בשמיטת כספים בחול"ל כשיטת בעל 'היראים' בארץ ישראל, וייתכן לדבריו שהוא הדין גם בארץ ישראל בזמן הזה.

ג. שיטת הר"ש משאנץ

גם בפירוש הר"ש קיימת בעיה של נוסח. בר"ש הנדפס חסר קטע שלם שמצוי בכ"י פריס 13.362 להלן פירוש הר"ש עפ"י כ"י פריס, וצייתי בסוגריים את מיקום ההשמטה:¹⁴

המחזיר חוב בשביעית בסוף שביעית כגון ביום אחרון אי נמי בשמינית דשעה אחרונה של שביעית משמטת דכתיב מקץ שבע שנים [מכאן חסר בנדפס] ומיהו אמרינן בירושלמי¹⁵ פשוטי דאי [פשיטא דא] מילתא מלוה שהיא נעשית כפרנית אינה משמטת והשתא נחא ההיא דשביעית¹⁶ ושמע מינה דדכותה בלא נעשית כפרנית אע"פ שאין מחזיר החוב בשביעית משמטתה ועוד אמר שמואל בריש מכות המלוה את חברו לעשר שנים שביעית משמטתו וסתמא אין דרך להחזיר תוך זמנו ואפילו הכי כיון דעברה עליו שביעית משמטתו ותימא דתנן בסוף כל הנשבעין והשביעית משמטת את השבועה ודריש בגמרא מדכתוב וזה דבר השמטה אפילו דיבור משמטת ולמה לי קרא לשבועה כיון דפטור מלשלם המלוה ומתוך כך היה נראה דאין משמט אלא אם כן מחזיר החוב בשביעית ומתניתין וסוגיא דפרק השולח דכי ריהטא לכאורה [מכאן ההמשך בנדפס] יאמר לו המלוה משמט אני אם אמר לו הלואה אעפ"י אני רוצה לפרוע לך יקבל המנו ובפרק השולח אמרי' דתלי ליה עד אמר ליה הכי ובירושלמי אמרינן דאומר לו משמט אני בשפה רפה והימין פשוטה לקבל.

13. ר' שו"ת בצלאל אשכנזי ס' א, שמתווכח עם ר' יהוסף אשכנזי על מהדורות פירוש הר"ש; וע"ע מבוא של הרב קלמן כהנא לחקר ועיון, מסכת שביעית עמ' ג-ח ובפרט עמ' ז-ח בהקשר למשנתו; ור' עוד י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, עמ' 173-175.

14. נוסח הר"ש להלן נדפס הרב קלמן כהנא בחקר ועיון, שביעית ב; בתלמוד הירושלמי, הוצ' מכון מוצל מאש; משנת זרעים מסכת שביעית, מכון משנת רבי אהרן.

15. ירושלמי שביעית פ"ה ה"א.

16. בפיענוח של כ"י פריס כפי שמובא בתלמוד הירושלמי, הוצ' מכון מוצל מאש, כתוב 'שבועות', אך בכ"י עצמו נראה יותר 'שביעית', וצ"ע.

הבעיה שמתחבט בה הר"ש בפירושו היא מתי בא הלווה להחזיר את החוב. אם הוא בא בשביעית, עדיין לא הגיעה השעה שהתחייבו בשמיטת כספים, ואם הוא בא בשמינית, לכאורה כבר נשמט החוב, ואם כן לשם מה אומר 'משמט אני'? בתחילה הר"ש יוצא מנקודת מוצא ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא, ולכך הוא מביא שתי ראיות: (1) מן התלמוד הירושלמי, שם מתבאר שהשביעית אינה משמטת ב'מלווה' שהיא נעשית כפרנית, לאמור שהלווה כפר בחוב בשביעית, ולכן כשהגיע סוף השביעית ותחילת השמינית לא נפקע החוב מאליו, כי הלווה לא היה חשוף לנגישת המלווה ('לא תיגוש'). ובמשנה מדובר במלווה מצוי, שלא נעשית כפרנית, ולכן פקע החוב. (2) הגמרא במסכת מכות (ג ע"א) מביאה את דברי שמואל על פי לישנא קמא,¹⁷ בהקשר למלווה את חברו לעשר שנים. שמואל סבר שבמקרה זה השביעית משמטת, ומזה מוכיח הר"ש שמאחר שבוודאי אין הלווה פורע את חובו באמצע זמנו, ובוודאי שלא נוצר מצב שבו המלווה אומר 'משמט אני', אעפ"כ השביעית משמטת את החוב. ומכאן ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא.

אלא שהר"ש מקשה קושיה: 'ותימא דתנן בסוף כל הנשבעין'¹⁸ והשביעית משמטת את השבועה...! ואם לדוגמה הוא הודה במקצת והתחייב שבועה, אנו לומדים מן הפסוק שבמוצאי שביעית גם חובת השבועה בטלה. ועל כך שואל הר"ש - אם אכן החוב הוא אפקעתא דמלכא והוא פוקע מאליו, פשיטא שגם השבועה שתלויה בחוב בטלה. **ועל כורחך יש לומר כשיטת ה'ראים', ששמיטת כספים אינה אפקעתא דמלכא, וצריך המלווה לומר 'משמט אני', וצריכה התורה לחדש שאף על פי שלא אמר 'משמט אני', פוקע חיוב השבועה. וזו לשונו:**

ומתוך כך היה נראה דאין משמט אלא אם כן מחזיר החוב בשביעית ומתניתין וסוגיא דפרק השולח דכי ריהטא לכאורה יאמר לו המלווה משמט אני...

אך יש שפירשו את הר"ש באופן שונה, כשמוקד הדיון בדבריו הוא אם המשנה מדברת שהלווה החזיר את החוב בשביעית או בשמינית כדלעיל. הוא מפרש 'בשביעית' שמדובר בחוב 'שיש לו צד החזרה בשביעית', כמו מלווה שבתחילה כפר בו ולאחר מכן הודה, והשביעית משמטת. וכן מלווה לעשר שנים משמטת אליבא דלישנא קמא בגמרא מכות שם. אומנם הוא מקשה קושיה מדרשת חז"ל שפוטרת גם שבועה שקשורה לחוב, ואם החוב בטל, פשיטא שגם השבועה צריכה להתבטל. לכן מסקנתו היא שהחובה והמצוות עשה 'שמט' היא באמת **בשביעית עצמה, לפני שפוקע החוב על ידי אפקעתא דמלכא,** ולפי זה 'המחזיר חוב בשביעית' הוא בשביעית עצמה.¹⁹

17. וכך סובר לפי הנראה הר"ש כשיטת ריב"א בתוס' ב"ב קמא ע"ב ד"ה ואין, וכדעת הפייטן רבנו אליהו הזקן (ור' עליו גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 84-107) באזהרות לחג השבועות: 'זמן עשר כי ילונו בחצי ימיו יעזבנו'; אך שיטת ר"ת כלישנא בתרא שאין השביעית משמטת; וע"ע הרב קלמן כהנא, חקר ועיון, שביעית פ"י מ"ח, אות ה.

18. שבועות מה ע"א.

19. ועי' על כך באריכות במשנת יוסף, שביעית פ"י מ"א, אות ד-ה עמ' קה-קז, ובפרט עמ' קז, ולדעתו יש לפרש כך גם את הרמב"ם וכדלהלן.

לסיכום, יש לומר שייתכן שדעת הר"ש היא כדעת ה'יראים', שהמצוות עשה 'שמט' היא חובת גברא, ולכן צריך לומר 'משמט אני'. וייתכן שאומנם שמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא, אך מצוות 'שמט' היא בשביעית עצמה, טרם הפקעת החוב.

ד. שמיטת כספים אפקעתא דמלכא

רוב רובם של הראשונים סוברים ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא, וגם אם אין המלווה אומר 'משמט אני', החוב בטל. לכן נכתבו תשובות רבות על אנשים שלא כתבו פרוזבול וחובם פקע, וכן תשובות על מקרים שאדם אומר 'פרוזבול היה לי ואבד'. כאמור רוב הראשונים סוברים ששמיטת כספים היא 'אפקעתא דמלכא', ובהם: הרמב"ם (כדלהלן), הרמב"ן²⁰, הרשב"א²¹, הרא"ש²² ועוד ראשונים רבים²³, וכך נפסק בטור וב'שלחן ערוך'²⁴.

ברצוננו להשיב על טענתו של הרב שטרנבוך, שאם אנו פוסקים ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא - אין טעם בהתארגנות אקטיבית להלוות כסף ולהשמיטו, שכן בין כך ובין כך החוב אינו פוקע בגלל מחילתו של המלווה אלא ע"י הקב"ה. יש לבחון לדעת הראשונים ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא, מה אם כן משמעותה של מצוות העשה 'שמט', הרי בכל אופן רחמנא מפקיע את החוב.

אומנם נכון שמ'ספר החינוך'²⁵ נראה שאין משמעות מיוחדת לעשה של 'שמט' מלבד זאת שאם תבע את החוב מחברו במוצאי שביעית ועובר על הלא תעשה 'לא תגוש' - הוא גם עובר על העשה 'שמט'.

בספרו 'אור זרוע' (ח"ד ע"ז סי' קח) התבקש ר' יצחק מוינה להביע דעתו בהקשר למעשה שהיה במגנצא, שפטרו את הלווה מפירעון חוב לאחר שנת השמיטה. הוא מביא את דברי רא"מ כלשונם לפי הנוסח של ס' יראים השלם (שיף), וחולק עליו וסובר שגם אם המלווה לא אמר 'משמט אני', החוב פקע מכוח אפקעתא דמלכא. אם הלווה בא להחזיר את החוב, המלווה חייב לקיים את העשה של 'שמט', ואם אינו רוצה, כופים אותו עד שיקיים את המצווה כדין כפייה במצוות עשה; וזו לשונו:

...והוא דבעי למימר המלווה משמט אני היינו היכא שהביא הלווה את חובו צריך המלווה לקיים **המצוה** ולומר משמט אני. ואם אינו רוצה לומר משמט אני כופין אותו בב"ד עד שיאמר **ואין זה קנס אלא מצות עשה** כמצות נתינת צדקה לעניים שכופין אותו כדפרי' בהלכות צדקה...

אומנם נכון הוא שאם הלווה אינו בא להחזיר חובו - המלווה אינו חייב לומר 'משמט אני', ומכל מקום למדנו מכאן שהמצוות עשה אינה חסרת משמעות, והיא רק מצטרפת ל'לא

20. ספרן של ראשונים, אסף, הוצ' חב' מקיצי נרדמים, סי' מא, עמ' 85.

21. שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תשעה; המיוחסות לרמב"ן, סי' רנו.

22. שו"ת הרא"ש, כלל עז.

23. ראה מקורות לכך במשנת יוסף, שביעית פ"י מ"א, עמ' קה; ס' הלכות שביעית (זילבר), ח"ב ביאור הלכה עמ' צז-צט.

24. שו"ע, חו"מ סי' סז סעי' לז.

25. ס' החינוך, פ' ראה מצ' תעז.

תיגוש' במקרה שהוא גובה את חובו. גם בשמינית לאחר שפקע החוב, המלווה מחויב לומר בצורה אקטיבית 'משמט אני', ואם לא - כופין אותו עד שתצא נפשו. וה'אור זרוע' מדמה את חובת 'שמט' לחובת נתינת הצדקה לעני. המרדכי (גיטין פ"ד ס' שפ) מביא את אותה שאלה בדיוק ששאל ר' חזקיה את ר' אביגדור הכהן (כץ מוינה), וגם הוא מכריע ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא, ולכן אם אין הלווה בא להחזיר את החוב, זה פוקע מאליו גם בלא שהמלווה אומר 'משמט אני'. אך אם הלווה בא להחזיר את חובו, יש מצוות עשה לומר את המילים 'משמט אני', ולדעתו זה נלמד מן הפסוק 'וזה דבר השמיטה'²⁶:

וזו השיב לענין השמטת כספים קבלתי שהשביעית משמטת מאיליה אף על פי שלא אמר משמט אני. אלא מצוה הוא דרמיא עליה [באמירה] דכתיב וזה דבר השמטה ומ"מ אם בא להחזיר במוצאי שביעית כלשון המחזיר חוב בשביעית יאמר לו משמט אני... הכי נמי לא רמי עליה אא"כ בא להחזיר אבל הדיבור אינו מעכב השמטה זכר לדבר **נולד לו בכור בעדרו מצוה להקדישו אף על פי שכבר קדוש מאליו משעת לידה...**

גם מדבריו למדנו שאומנם החוב פוקע, אך יש מצוות עשה להשמיט את החוב בדיבורו, וכעין שמצאנו בבכור שיש להקדישו בפה.²⁷

1. שיטת הרמב"ם

בכמה מקומות מבואר בדברי הרמב"ם ששמיטת כספים היא 'אפקעתא דמלכא', ומיד במוצאי השביעית פוקע החוב, וזו לשונו של הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל (פ"ט): [ד] אין שביעית משמטת כספים אלא בסופה... לפיכך הלוא את חבירו בשביעית עצמה גובה חובו כל השנה, וכשתשקע חמה בלילי ראש השנה של מוצאי שביעית **אבד החוב.**

[ה] שחט את הפרה וחלקה על דעת שהיום ר"ה של מוצאי שביעית ונתעבר אלול ונמצא אותו היום סוף שביעית **אבדו הדמים, שהרי עברה שביעית על החוב.** [כד] המוציא שטר חוב אחר שביעית ואין עמו פרוזבול אבד חובו... ואם הודה שלא כתב פרוזבול **אבד חובו...**

אף על פי שכאמור החוב פוקע מעצמו, יש מצוות עשה של 'שמט', והשאלה היא מתי חלה מצוות העשה - אם בשביעית עצמה, או בשמינית בצאת שנת השמיטה. מסתבר יותר לומר שהמצווה 'שמט' היא בשמינית, וכפי שהסברנו לדעת ה'אור זרוע' והמרדכי שאומנם החוב פוקע, אך המלווה מחויב להשמיט בצורה אקטיבית את חובו ואולי אף לומר בפה 'משמט אני'. וכן מתבארים דבריו בהל' שמיטה שם בהלכה כח:

[כח] כל המחזיר חוב **שעברה עליו שביעית** רוח חכמים נוחה הימנו, וצריך המלווה לומר למחזיר משמיט אני **וכבר נפטרת ממני...**

החוב פוקע בסוף השביעית, ובשמינית אומר המלווה 'משמט אני' ומציין 'וכבר נפטרת ממני'. אך בספרו 'משנת יוסף' רוצה הרב יוסף ליברמן להשוות ולהתאים את שיטת

²⁶ מדרשה זו למדו בגמ' שבועות מה ע"א, ששבועה שקשורה לחוב גם היא בטלה מכוח שמיטת כספים.

²⁷ רמב"ם, הל' בכורות פ"א ה"ד; שו"ע, יו"ד ס' שו סעי' א.

הרמב"ם לשיטת הר"ש וכפי שהבאנו לעיל. מצוות 'שמט' אינה מתחילה בשמינית לאחר פקיעת החוב אלא לפניה - לפני סוף השביעית, כי אז כבר צריך המלווה לומר 'משמט אני'. הוא מדייק שבכמה מקומות כותב הרמב"ם שהמצווה 'שמט' היא בשביעית; וזו לשונו בספר המצוות (עשה קמא):

והמצווה הקמ"א היא שצונו להשמיט כספים כלומר החובות כלם **בשנת השמטה** והוא אמרו יתע' (ראה טו) ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך. וכבר נכפל הציווי במצוה זו ואמר (שם) וזה דבר השמיטה שמוט כל בעל משה ידו. ובספר 'היד' כתב הרמב"ם בהלכות שמיטה (שם ה"א):

מצות עשה להשמיט המלוה **בשביעית** שנאמר שמוט כל בעל משה ידו, והתובע חוב **שעברה עליו שביעית עבר על לא תעשה** שנאמר לא יגוש את רעהו ואת אחיו.

זאת ועוד, מדוע כתב הרמב"ם שאם המלווה תובע את חובו בשמינית הוא עובר על הלא תעשה 'לא יגוש', ולא ציין שהוא חייב גם על העשה של 'שמט'?! ועל כורחך שיעקר קיומו של העשה הוא בסוף השביעית, לפני פקיעת החוב, ואילו בשמינית עצמה הוא עובר על 'לא תגוש'.

כאמור כתב הרב שטרנבוך שלפי דעת ס' יראים, שיש חובת גברא של ביטול החוב ומחילה עליו, ניתן להבין את הרצון לנהוג מנהג חסידות להמציא חוב על ידי הלוואה לגבאי צדקה, ובסוף השביעית לקיים מצוות עשה של ביטול החוב והפקעתו. אך לדעות החולקות, שסוברות שהחוב בטל מאליו מכוח 'אפקעתא דמלכא', אזי אין על המלווה שום חובה אקטיבית, ודומה הדבר להימנעות מאכילת מאכלות אסורות ולהשבת הגזלה לבעליה. אך כפי שהראינו, מלבד הס' יראים ישנן דעות נוספות לפיהן מצוות שמיטת כספים היא חובת גברא, ובפרט בזמן הזה (ס' התרומות ואולי דעת הר"ש וכדלעיל), אך אפילו לדעות שזוהי אפקעתא דמלכא עדיין המצוות עשה של 'שמט' בעינה עומדת, אם בסוף השביעית לפני פקיעת החוב - כפי שחידשו כמה אחרונים, ואם בשמינית עצמה - כשאומר 'משמט אני'. לכן אין ספק שמי שמשמט את החוב שמלווה לנדיבי ארץ מקיים את מצוות 'שמט' שנאמרה בתורה (אומנם מדרבנן כדין הזמן הזה).²⁸

2. הדמיון וההשוואה למצוות עשה 'והשיב את הגזלה'

הרב שטרנבוך השווה את הרצון לקיים שמיטת כספים למהדרין לרצון לקיים מצוות 'והשיב את הגזלה' או להימנע ממאכלות אסורות, והשאלה אם באמת קיים דמיון ביניהם. לפני השמיטה היה מי שהציע לאנשים הגרים בעיר או לתושבי חו"ל לקנות ד' אמות של קרקע בארץ ישראל כדי לקיים את 'ושבתה הארץ'. הצעה זו אין בה ממש, כי באמת המצווה של 'ושבתה הארץ' אין בה משמעות אקטיבית, אלא שאם עושים בשמיטה אחת מן המלאכות האסורות, אזי עוברים גם על העשה של 'ושבתה הארץ',²⁹ וכדברי הרמב"ם בתחילת הלכות שמיטה ויובל:

28. עי' אורות התחייה, ה.

29. וכך הסבירו בשבת הארץ, קונ"א סי' א; וחזו"א, שביעית סי' יז ס"ק כה ד"ה ובזמן.

וכל העושה מלאכה מעבודת הארץ או האילנות בשנה זו ביטל מצוות עשה ועבר על לא תעשה...

וכאמור מצוות 'שמט' יש לה משמעות אקטיבית בלא קשר לאיסור לא תעשה. לא כן הוא בהקשר למאכלות אסורות, שהמצווה בוודאי היא רק מניעה מאכילתם. במצווה של 'והשיב את הגזלה', זו באה כתיקון לפעולה שלילית של האדם. הוא גזל, והתורה מציעה לתקן את העויות בהחזרת הגזלה. ודאי שלא נאמר לאדם לגזול כדי לקיים את המצווה של 'והשיב את הגזלה', כמו שלא נאמר לאיש לגרש את אשתו כדי לקיים את מצוות מחזיר גרושתו, ואף לא נאמר להותיר בשר קודשים כדי לקיים את מצוות שרפתם. מאידך גיסא מצאנו דוגמאות רבות לכך שגם מצוות שיש לגביהן מחלוקת אם הן בקום ועשה, או שיש חשיבות לתוצאה של המעשה ובתנאים מסוימים, אעפ"כ אנשי מעשה נוהגים לתור אחר מצוות אלו; ונביא לכך דוגמה אחת מיני רבות.

במצוות הפרשת חלה, כמו בהפרשת תרומות מעשרות,³⁰ יש מחלוקת אחרונים אם רק התוצאה חשובה כדי להכשיר את האכילה ולהפקיע את איסור הטבל, או שזוהי מצווה חיובית. נחלקו בכך ה'מגן אברהם',³¹ ה'ט"ז'³² ופוסקים נוספים. אעפ"כ כתב הרמ"א³³ שנוהגות הנשים ללוש כל ערב שבת שיעור חלה ולאפות לחמים לכבוד שבת, וכבר כתב ה'משנה ברורה' שיש בכך גם סגולה מיוחדת, כי חוה כיבתה חלתו של עולם.³⁴ זאת ועוד, ה'בן איש חי'³⁵ ופוסקים נוספים³⁶ כתבו שאף האיש ישתדל לקיים את מצוות הפרשת חלה בחודש אלול. ובימינו כבר פשט מנהגן של נשים להתכנס ולקיים יחד מצוות הפרשת חלה לסגולה ולרפואה, אף שכאמור יש הסוברים שהפרשת חלה אינה מצווה חיובית אלא רק מפקיעה איסור טבל. ואומנם יש לוודא ולהקפיד שהעיסה לא תהיה 'על מנת לחלק',³⁷ באופן שהיא פטורה מהפרשת חלה, ויצא שכרן בהפסדן.

3. מגמת התורה במצוות שמיטת כספים

בפרשת שמיטת כספים בפרשת ראה (דברים, טו) התורה חוזרת חמש פעמים על המילה 'אביון'. אין צורך לחפש רמזים וסודות, ומגמתה של התורה ברורה. מצוות שמיטת כספים נועדה לרומם את השכבות החלשות מבחינה כלכלית ולדאוג לעניים. נכון הוא שמבחינה פורמלית אין חובה להיות שותף במצוות שמיטת כספים, ואין חובה לייצר חוב כדי להשמיטו, ואפשר להסתפק בכתיבת פרוזבול. אבל בדיוק על כגון דא ניכרת מידת

30. ומפורסם הסיפור שמרן הרב קוק זצ"ל שכנע את האדמו"ר מגור הרא"ם זצ"ל לברך ברכת שהחיינו בפעם הראשונה שהפריש תרומות ומעשרות - ע"כ ר' מועדי הרא"ה, תשע"ה, עמ' 206-207, ואני מניח שאין מי שיראה לאדם שבפעם הראשונה משיב את הגזלה לברך ע"כ 'שהחיינו'.

31. מגן אברהם, לשו"ע או"ח סי' ח ס"ק ב.

32. ט"ז, לשו"ע יו"ד סי' א ס"ק יז. על המחלוקת בין המג"א לט"ז, ראה מקורות נוספים במאמר הרב נתנאל אוירבך, אמונת עתיד 113 (תשע"ז), 'מצווה בו יותר מבשלוחו בהפרשת תרו"מ וחלה', עמ' 51 הערות 9-8.

33. רמ"א, או"ח סי' רמב סעי' א.

34. משנה ברורה, סי' רמב ס"ק ו.

35. בן איש חי, שנה שניה פר' שמיני סעי' ג בשם האר"י.

36. כף החיים, או"ח סי' רמב ס"ק כד; ומביאם הראשל"צ הגר"מ אליהו, בפסקי מרן הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו (שליט"א) [זצ"ל] הלכות זרעים, התורה והארץ ה, עמ' 62, הערות 20-21.

37. שו"ע, יו"ד סי' שכו סעי' ב; הלכות הארץ, עמ' 110-111.

חסידותו של האדם - אם הוא רוצה לקיים את המצוות לפני משורת הדין ולהתחבר על ידי כך להקב"ה, או שהוא רוצה רק למלא את חובתו הפורמלית. וזו לשונו של הרמח"ל בספרו 'מסילת ישרים' (פרק יח):

אמנם מי שאוהב את הבורא ית"ש אהבה אמתית לא ישתדל ויכוין לפטור עצמו במה שכבר מפורסם מן החובה אשר על כל ישראל בכלל, אלא יקרה לו כמו שיקרה אל בן אוהב אביו שאילו יגלה אביו את דעתו גילוי מעט שהוא חפץ בדבר מן הדברים, כבר ירבה הבן בדבר ההוא ובמעשה ההוא כל מה שיוכל. ואף על פי שלא אמרו אביו אלא פעם אחת ובחצי דיבור, הנה די לאותו הבן להבין היכן דעתו של אביו נוטה לעשות לו, גם את אשר לא אמר לו בפירוש, כיון שיוכל לדון בעצמו שיהיה הדבר ההוא נחת רוח לפניו ולא ימתין שיצוהו יותר בפירוש או שיאמר לו פעם אחרת.

ומלבד זכותה של מצוות שמיטת כספים מצידנו ייהנו ממנה כמה וכמה עניים, שיוכלו לפתוח דף חדש בחייהם הודות לביטול החובות המעיקים עליהם לבנקים. רבים הפוסקים שהצטרפו למיזם 'נדיבי ארץ' לקיום שמיטת כספים למהדרין בשמיטה הקודמת וכן בשמיטה זו, וכך נהגו בדורות עברו במקומות רבים³⁸ ובירושלים עיה"ק.³⁹

38. אורים ותומים, שהזכרנו בתחילת המאמר ובפרט בן איש, חי שנה א' פ' כי תבוא שהנהיג כן בעיר בגדד.

39. הרב שמואל סלנט, כך מביא הרב שטרנבוך בתשובות והנהגות שם; הגר"ח נאה, הערות למעשה ענייני שביעית, פורסם בהמודיע תשי"ב-תשי"ג, עמ' 21 (מצוי ב'אוצר החכמה'); הגרי"ש אלישיב, עי' שו"ת ישא יוסף, חו"מ סי' כז; וכעין זה מביא דרך אמונה, הל' שטוט"י פ"ט, ציון ההלכה ס"ק שסו, שהחזון איש לא אמר לאחד מן הלווים 'אעפ"י כן', כי הכיר בו שרוצה לקיים מצוות שמיטת כספים.